

BEREND RAANGS

DE KERK VAN VISVLIET GERESTAUREERD

BEKNOPTE BOUWGESCHIEDENIS

In tiae onsher MCCCCXXVII is *Visvler cercke . maeckt*. Deze in een steen in de westgevel gebeitelde mededeling is het oudste bericht over de huidige kerk van Visvliet. Het is niet de oudste kerk ter plaats. Haar voorgangster was in 1370 gesticht, toen de door inpoldering nieuw-verworven gebieden aan de boorden van de Lauwers genoeg inwoners telden om een kerkstichting verantwoord te maken. Het naburige Gerkesklooster had er een voorwerk en bezat er alle landerijen. De monniken van dit klooster zullen behalve de landaanwinning ook de bouw van de Visvlieter kerk ter hand hebben genomen. Veilig was het gebied allerm minst, en zo zag de bisschop van Munster zich al in 1387 gedwongen zijn toestemming te geven tot afbraak van de door zware overstromingen geteisterde kerk. Hij bepaalde dat kerkstede en kerkhof moesten worden omheind,

om ze zo voorontwijding te vrijwaren. Toen de omstandigheden in Visvliet gunstiger waren geworden lag het voor de hand dat de nieuwe kerk op dezelfde plaats verrees. Zowel de oude als de nieuwe kerk waren gewijd aan de H. Gangolf, een Bourgondisch edelman aan het hof van Pepijn de Korte, die zich vanwege de ontrouw van zijn gade in eenzaamheid had teruggetrokken maar in 760 op aanstichten van zijn echtgenote door zijn medeminnaar werd vermoord.

Visvliet maakte een voorspoedige ontwikkeling door. Nabij de oever van de Lauwers groeide het dorp uit tot een handelsplaats, die in het begin van de 17e eeuw door Pater Mijleman tot de „voornaemste ende grootste” van de Ommelanden werd gerekend. De kerk deelde in die ontwikkeling: al spoedig na de stichting vond een uitbreiding in oostelijke richting plaats.

1. De memoriesteen in de westgevel, die de bouw van de kerk van Visvliet in 1427 dateert. Het jaartal is later ten dele opnieuw ingegrift.

2. Het interieur aan de vooravond van de restauratie. Twee palen stutten de gebroken balken, het rotte zolderhout is verwijderd en de koorvloer is deels opgebroken: een kerk in jammerlijke staat van verval.

De kerk bestond toen uit zes traveeën, gescheiden door steunberen, met in elke travee een spitsboogvenster, en een driezijdig gesloten koor. Ook de westgevel had een spitsboogvenster, met daaronder de hoofdtoegang.

Het inwendige was gedekt door een open kap, waarvan wel gesteld is dat deze de suggestie moest wekken van een houten tongewelf met drie ribben, een constructie zoals die sedert het midden van de vijftiende eeuw in Holland en Friesland voorkomt. Over het oostelijk deel van de kerk is deze kap, die in de details van haar verdere uitvoering uniek is, buitengewoon goed bewaard gebleven.

Op de westgevel is in het begin van de 17e eeuw een dakruiter geplaatst, die in 1768 bijna geheel is vernieuwd en in 1885 wederom ingrijpend is hersteld. De windvaan, een vis met daarin de initialen E D en het jaartal 1693 gegrift, overleefde dit alles. In de dakruiter hangt een klok, in 1630 gegoten door de in Leeuwarden gevestigde Hans Falck van Nueremberg; blijkens zijn belettering en ornamenten was de be-

roemde klokgieter Geert van Wou zijn grote voorbeeld.

Rond 1700 is een omvangrijke wijziging van het gebouw doorgevoerd. De spitsboogvensters werden vervangen door rondboogvensters, terwijl de steunberen grotendeels werden verwijderd. De kerkzaal kreeg een nieuwe balkenzoldering. Omdat de westelijke travee niet voor de eredienst werd gebruikt bleef wijziging hier achterwege: spitsboogvensters en steunberen bleven bewaard.

Het oudste meubilair, de zes „herebanken” in het koor, dateert uit de tweede helft van de 17e eeuw. Eén van de banken, met de letters N I en het jaartal 1684, is later in belangrijke mate vernieuwd. De preekstoel, die sterke verwantschap vertoont met de kansel in Noordhorn en die op één der panelen het fameuze visje in de vliet toont, draagt het jaartal 1714. De eenvoudige banken in het westelijk gedeelte van de kerkzaal zullen in de 19e eeuw zijn gemaakt.

Het meubilair werd in 1869 dank zij een

3. Op 6 september 1980 wordt de gerestaureerde kerk van Visvliet weer in gebruik genomen. Drs. J. J. Hangelbroek, voorzitter van de Stichting Oude Groninger Kerken, spreekt een welkomstwoord.

legaat van Reitse Luitjens Terpstra gecompleteerd met een door Petrus van Oeckelen gebouwd orgel, dat in 1966-1967 door Mense Ruiter werd gerestaureerd.

In 1885 werden west- en zuidgevel bepleisterd. Enkele jaren later volgden de noord- en oostgevel: deze naar de straat gekeerde gevels kregen een meer gedetailleerde uitmonstering met stucomrandingen van de deur en de vensters. Het jaartal 1873 boven de tegenwoordige hoofddeur in de noordgevel zal zijn overgenomen van de zich achter de pleisterlaag bevindende sluitsteen. In latere jaren maken de archiefstukken geen melding meer van belangwekkende onderhoudsposten. Wel vergde het slechte pleisterwerk van de buitengevels herhaaldelijk herstellingen.

RESTAURATIE

Omstreeks 1973 bevond de kerk zich in een dusdanige staat dat herstel dringend noodzakelijk was. De kerkvoogdij was niet bij machte de kosten hiervan te dragen en droeg daarom op 13 november 1973 de kerk over aan de Stichting Oude Groninger

Kerken. In opdracht van de Stichting maakte het Architectenburo Dubbeling/Partners in 1976 een restauratieplan. De toestand van het kerkgebouw bleek inmiddels zo slecht te zijn geworden dat zelfs zolderbalken naar beneden dreigden te vallen. In juni 1978 was het niet langer verantwoord er erediensten te houden.

Na de barre winter van 1978-1979 maakte het aannemingsbedrijf Schakel & Schrale (de restauratiemaatschappij van de HBG, vestiging Groningen) een aanvang met de restauratiewerkzaamheden. Eerst werden de kapconstructie en de dakbedekking hersteld. Gelukkig was het mogelijk de zo waardevolle en gave middeleeuwse kapconstructie vrijwel geheel te handhaven; slechts enkele onderdelen – muurplaten en enige sporen – behoeften vervanging. De dakbedekking werd geheel herlegd, waarbij het noordelijk dakvlak links-dekkende pannen kreeg. Tegen inregenen en ter voorkoming van stuifsnieuw werden de pannen aan de onderzijde aangesmeerd. Terwille van de zo essentiële ventilatie werd bewust afgezien van het aanbrengen van dakbeschot.

4. De kerk uit het noorden. Aan de westzijde van deze noordgevel is nog een spitsboogvenster tussen twee steunberen bewaard gebleven. Stucomrandingen om deur en vensters.

5. De kerk uit het zuidoosten. De zuidgevel is eenvoudiger uitgevoerd.

Vervanging van een groot aantal verrotte zolderbalken boven de kerkzaal was onontkoombaar; ook de gehele zoldervloer werd vernieuwd. In het westelijk gedeelte was behoud van de oude zolderbalken met laatgotische korbeels, muurstijlen en sleutelstukken mogelijk.

De restauratie van de buitengevels gaf de nodige problemen. Bij de bevolking van Visvliet ontstond weerstand tegen het gekozen uitgangspunt: het opnieuw aanbrenge van de buitenbepleistering. Nadat was gebleken dat het achterliggend metselwerk erg slecht was, waardoor een restauratie in schoon metselwerk te kostbaar zou worden – nog afgezien van het feit dat die zou neerkomen op een verregaande en niet verantwoorde reconstructie – werd besloten toch tot herbepkeistering over te gaan. Na reparatie van het slechte metselwerk werd een nieuwe pleisterlaag aangebracht. De stucornamenten rond ramen en deur bleven behouden.

Evenals het exterieur is ook het interieur grondig onder handen genomen. De wanden werden opnieuw bepleisterd. De oude bevoering werd aangevuld en herlegd, waarbij ook de aanwezige zerken een plaats kregen. Vooral het meubilair uit de 17e eeuw eiste veel zorg: de „herebanken” zijn vrijwel geheel vernieuwd, met behoud van enkele onderdelen. Preekstoel, klankbord en doophek zijn opnieuw in elkaar gevoegd en van enig aanvullend snijwerk voorzien. Omdat het orgel recent was gerestaureerd, kon met een normale onderhoudsbeurt worden volstaan.

Het westelijk gedeelte van de kerk is vroeger als school in gebruik geweest. Daarna werd het onderste gedeelte gebruikt als kerkekamer; de bovenliggende zolder werd niet meer gebruikt. Bij de restauratie is het westelijk deel in een aantal vertrekken ingedeeld, die een veelsoortiger gebruik van het gebouw mogelijk maken. In deze vertrekken zijn onder andere

6. Het interieur naar het westen met preekstoel (1714) en orgel (1869).

7. De harmonieuze collectie banken in het koor, opgesteld naar Friese trant.

de aanwijzingen voor de vroegere detaillering van de westgevel zichtbaar gebleven. Tenslotte werden uurwerk en luidinrichting geautomatiseerd; daarbij bleef de constructie met een rechte luidas, en dus een klok met vliegende klepel, gehandhaafd.

KLEURGEVING

De kleurgeving van exterieur en interieur kreeg veel aandacht. Uit de inventarisatie van oude kleurlagen bleek dat de buitengevels eerst een okergele kleur hadden gehad, met oxyderode stucmandingen. De plaatselijke bevolking sprak zich in een enquête tegen deze kleurstelling uit. De keuze viel op één der latere perioden: crèmegeel met terracottarode omlijstingen. Het oudste meubilair bleek bruinrood gekleurd te zijn geweest; deze kleur is opnieuw aangebracht. De later toegevoegde kerkbanken kregen een „imitatie mahonie” kleur. Het orgel uit 1869, dat waarschijnlijk in 1890 zwart was gelakt her kreeg de „essen-gele” kleur. De houten zoldering is opnieuw van haar oude fraaie blauwe kleur voorzien; daarbij

is naar gevonden resten de profilering van de balken wit gebieds.

De overige vertrekken zijn in een omberkleur geschilderd.

De befaamde memoriesteen in de zuidwand van het koor, waarop Geradus Wiltinck van Dwingel, de 30e abt van het klooster Jerusalem (Gerkesklooster), mededeelt dat in 1557 de rogge zeven Emders gulden per mud kostte, kreeg de kleuren van een tweede periode terug; die van de eerste periode waren niet exact te achterhalen.

De wijzerplaat van de dakruiter is geres taureerd naar de toestand van 1708: een zwart fond met jaartal, cijferringen, cijfers, halfuurtekens en de centrale zon in goud.

ONDERZOEKINGEN

De werkzaamheden boden gelegenheid enig onderzoek te verrichten. In overleg met de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek werd de bodem onder de vloer ontgraven. Behoudens de resten van vroegere vloeren met inbegrip van verzon-

ken grafzerken en de fundering van het altaar bracht dit graafwerk geen belangrijke zaken aan het licht. Wel werden zandstenen fragmenten gevonden die behoorden tot de voorreformatorische inrichting; mogelijk zijn het restanten van een pinakel van de sacramentsnis.

Bij ontleisteren van de binnen- en buitengevels werd de detaillering uit de gotische periode herkenbaar. Naast de eerder genoemde toegang in de westgevel werden in de noord- en zuidgevel eveneens restanten van toegangen gevonden. In de koorsluiting werden twee nissen aangetroffen, mogelijk duidend op een sacramentsnis en een piscina.

Interessant was het vinden van kleurresten op de buitengevels. Het betrof hier een afwerking van het gebouw rond 1700, dus ver voor de pleistering. De gevels waren toen anthraciet-zwart van kleur en de vensters hadden een blauw-witte omlijsting. In de dagkanten van de vensters werden gehengduimen aangetroffen die bestemd waren voor roosterluiken om de glas-in-loodramen te beschermen.

In de kerk zijn de pleisterlagen op kleur onderzocht. Het bleek dat de ruimte aanvankelijk niet gepleisterd was geweest: over de steen was als afwerking een rode saus aangebracht. Later is de kerk gepleisterd en vervolgens gewit. In de eerste witsellaag werden ingekraste belijningen aangetroffen die dienden als leidraad voor figurale en ornamentale beschilderingen; deze waren evenwel vanwege hun vaagheid niet te herkennen. Rondom de ramen van het koor werd een restant van een omlijsting gevonden: een brede grijze band, die rood was afgebiesd.

WEDERINGEBRUIKSTELLING.

Op zaterdag 6 september 1980 kon de architect de kerk weer overdragen aan de Stichting. Vervolgens stelde ds. F. Mooi, scribe van de Provinciale Kerkvergadering van de Nederlandse Hervormde Kerk in Groningen en lid van het Algemeen be-

8. De curieuze steen met de roggeprijs in 1557, primitief van vormgeving en uitvoering.

stuur van de Stichting, de kerk weer in gebruik.

BRONNEN EN LITTERATUUR

- Archief Hervormde Gemeente Visvliet.
Rijksarchief Groningen.
Restauratiedagboek 1979-1980. Architectenburo Dubbeling/Partners B.V., Groningen.
Janse, H. *Voorlopig documentatierapport kapconstructie*, 21 december 1979.
Muller, Lammert. *Rapport kleurenonderzoek Ned. Herv. Kerk te Visvliet*, 1979-1980.
Kuipers, Halbe en Offeringa, Henk. *De heerlijkheid Visvliet*. Zwolle, 1979.
Ligterink, G.H. *Tussen Hunze en Lauwers*. Groningen, 1968.
Pathuis, A. *Groninger Gedenkwaardigheden. Teksten, wapens en huismerken van 1298 - 1814*. Assen-Amsterdam, 1977.

9. „Deze kerk, op welks westeinde een holle, spitse toren staat, met eenen visch tot windwijzer . . .” (A. J. van der Aa, Aardrijkskundig Woordenboek der Nederlanden, XI (Gorinchem 1848) 707).

BRONVERMELDING ILLUSTRATIES

- Afb. 1, 4, 5, 6, 7, 8: Jan Hovinga, Zuidlaren.
 Afb. 2: Instituut voor Liturgiewetenschap,
 Rijksuniversiteit Groningen.
 Afb. 3: Tj. Hogendorp, Kollum.
 Afb. 9: Architectenburo Dubbeling/Partners,
 Groningen.

OVER DE SCHRIJVER

Berend Raangs, Havenstraat 4, 9951 AE Winsum (Gr.), tel. 05951-1914, restauratiebouwkundige, maakt deel uit van het Architectenburo Dubbeling/Partners B.V.-B.N.A. te Groningen.

Deze publicatie draagt een wat ander karakter dan U gewend bent. Dat heeft zijn reden. Verschillende malen is ons door donateurs gevraagd eens wat meer te vertellen over ons werk en vooral daarvan meer te laten zien. Hoe nodig is het dat de Stichting Oude Groninger Kerken bestaat? Hoe is de Stichting praktisch bezig? Dat willen de lezers niet alleen graag zelf voor ogen hebben, – dat willen ze ook aan anderen duidelijk kunnen maken.

Welnu, in deze publicatie vindt U een actuele dwarsdoorsnede. Twee verschillende verhalen over voltooide restauraties, maar ook de harde noodzaak om daar mee dóór te gaan; gevarieerd gebruik van onze Groninger kerken; fondsen- en donateurswerving. Eigenlijk zijn 16 pagina's veel te weinig: we moesten een keuze doen, en soms werd die door het beeldmateriaal bepaald.

Graag zouden we van U willen weten of U aan meer van *deze* informatie over onze Stichting de voorkeur geeft dan wel meer kunsthistorische artikelen op prijs stelt. Het kan ook zijn dat U een combinatie prefereert. Mogelijk kunnen we rekening houden met Uw wensen. Uw reacties kunt U zenden aan de Redactie, postbus 55, 9470 AB Zuidlaren.

Even graag zouden we zien dat U met deze publicatie in de hand anderen overtuigt van de noodzaak de Stichting Oude Groninger Kerken te steunen. Voor donateurswerving kunt U ook altijd een beroep doen op het Bureau van de Stichting, dat U met plezier propagandamateriaal zal sturen.